

Druhá část knihy, která je zkrácenou verzí knihy vydané v roce 1964,⁵ není pouze polemikou a kritikou některých koncepcí soudobé nemarxistické sociologie, ale současně pokusem o náčrt marxistického řešení (případně nezbytné reformulace) těch problémů, jimiž se západní sociologové systematicky zabývají. Osipov se soustřeďuje na tyto základní problémy: pojem společnosti, společenské procesu a sociální interakce, kritiku tzv. institucionální školy, pojetí kultury a osobnosti, kritiku teorie stadií růstu, pojem společenské skupiny, teorii primárních a sekundárních skupin, rozbor stratifikačních teorií a psychologického pojetí společenské třídy, kritiku teorie tzv. středních tříd, teorii elity a sociální mobility. Závěr druhé části je věnován společenské změně a pokroku, teorii sociální deviance a nápodoby, sociální dezorganizace a kulturního zoastávání (cultural lag). Už prostý výčet problémů a srovnání s rozsahem publikace dává tušit, že ne všechny koncepce jsou analyzovány stejně hluboce. Základním pozitivním rysem této kritickoanalytické části je to, že vedoucí argumentační linie je jednotná, že se netřísťí do odboček a nevyčerpává se v analýze terminologických fines. V jednotlivostech lze ovšem mít některé výhrady. Tak např. pojetí institucionální školy je sice věcně, obsahově správné, výčet jejích reprezentantů (Lipset, Bendix, Dahrendorf, Blau, B. Moore, Duverger, Goldthorpe) je však víc než diskusní. Tvzení, že „neexistuje (v západní sociologii) žádná vážnější práce o takových problémech jako je nezaměstnanost a zbídačování pracujících“ (s. 66) je nepřesné. Lze právem odhalovat sociální podmíněnost sociologických analýz toho, co západní sociologové nazývají „patologickými“ nebo „deviantními“ jevy, a zejména omezenost sociotechnických doporučení, nelze však popřít existenci řady empirických, ale i *sociálně kritických* prací na tato témata. Podobně je poněkud zjednodušující i kritika „socializačních teorií“, jež nelze redukovat na klasickou psychoanalýzu.

Přes jednotlivé konkrétní výhrady, jež lze mít k některým partiím Osipovy práce, a přes diskusnost některých tvrzení a formulací je kniha nepochybně významným přínosem ke konstituování a rozvinutí obecné marxistické sociologické teorie. Prokazuje současně, že fundovaná kritika nemarxistické sociologie předpokládá nejen zásadové marxistické stanovisko, ale i hlubokou znalost kritizovaných koncepcí. Oba tyto předpoklady Osipovova studie totiž nepochybně splňuje.

Miloslav Petrušek

Národ i państwo (Národ a stát)

Jeden z předních soudobých polských sociologů prof. Jerzy J. Wiatr je u nás — zejména díky českému překladu a vydání dvou svých knih — dobře znám, a to jak mezi sociology, tak mezi širší veřejností, která se o sociologii z těch či oněch důvodů zajímá. Jeho kniha *Armáda, společnost, politika v USA*, kterou

vydalo roku 1963 Naše vojsko, byla vůbec první studií polského sociologa, jež byla u nás po období přerušení sociologické práce vydána a stojí tak časově v čele dnes už početné řady českých překladů polských sociologických děl, která nesporně vedle jiných faktorů významnou měrou ovlivnila poměrně rychlý rozvoj naší sociologie v posledních letech. Druhá jeho práce přeložená do češtiny a vydaná roku 1968 Státním pedagogickým nakladatelstvím pod názvem *Společnost s podtitulem Úvod do systematické sociologie* je zase významná tím, že se u nás stala vedle Baumanovy *Sociologie* a Szczepańskiego *Základních sociologických pojmů* nejvyhledávanějším a také nejvhodnějším úvodem do sociologické problematiky.

Přehlédneme-li dosavadní Wiatrovu hlavní knižní i časopiseckou tvorbu, můžeme s jistým zjednodušením konstatovat, že jeho odborný zájem se pohybuje zhruba ve čtyřech tematických oblastech: v oblasti sociologie politiky a politických vztahů, v oblasti sociologie armády a vojenství, v oblasti sociologie národa, etnických a rasových skupin a konečně v oblasti obecné sociologie. Tyto okruhy se ovšem v jeho hlavních dílech často navzájem prolínají, přičemž snad v žádném z nich není pominut aspekt, který je patrně pro Wiatra nejcharakterističtější, totiž vysledování toho, jak v objektivní realitě i v teoretickém řešení souvisí ten či onen jev a ten či onen problém s politickou strukturou společnosti a s teorií politiky. Jinak řečeno, zdá se mi, že v žádném svém díle Wiatr nezapře, že je především a na prvním místě sociologem politiky, politologem, a to politologem zcela jasně metodologické a teoretické orientace — orientace marxistické.

Wiatrův zájem o sociologickou problematiku národa není nového data. Už v jedné ze svých prvních významnějších publikací, v *Rasových otázkách v americké sociologii* (*Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej*) z roku 1959 se v souvislosti s řešením otázky, zda američtí černochi tvoří zvláštní národ, zabývá — byť pouze stručně — problematikou spjatou se sociologickou definicí národa a naznačuje řešení, které pak rozvíjí a zároveň i koriguje v dalších svých studiích. Z nich je třeba jmenovat především práci *Národ a rasa ve společenském vědomí* (*Naród i rasa w świadomości społecznej*) z roku 1962, v níž se zabýval zejména problematikou vzniku národa a reflexí tohoto útvaru ve vědomí jeho příslušníků v podobě různých druhů nacionalismu, dále analýzou rasových a etnických předsudků a konečně některými aspekty národního vědomí v podmínkách socialismu. Recenzi této Wiatrové práce může čtenář najít v Sociologickém časopise č. 2, roč. I, 1965, str. 165—167.

Další Wiatrova studie z téhož roku, nazvaná *Marxistická teorie národa a problémy národní osvobozenéckého boje* (*Marksistowska teoria narodu i problemy walki narodowowyzwoleńczej*), určená především posluchačům vysokých škol, se znovu vrací k problematice de-

⁵ *Sovremennaja buržuaznaja sociologija*, Moskva, Nauka 1964, 416 s.

finice národa z marxistických pozic, hodnotí společenskou roli národní vazby a vysvětluje hlavní aspekty tzv. národnostní a koloniální otázky v minulosti a dnes.

V tomto stručném výřtu nelze opomenout ani rozsáhlou kapitolu věnovanou uvedené problematice ve Wiatrově díle *Společnost*.

Máme-li na paměti tento přehled Wiatrových prací o sociologických problémech národa i jiných etnických skupin, nepřekvapí nás, že uvedená řada publikací nyní vyústila v obsáhlou samostatnou monografii z jeho pera, nazvanou *Národ a stát. Sociologické problémy národnostní otázky (Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969, 440 s.), která je v jistém smyslu dovršením autorova dosavadního badatelského úsilí na tomto poli a zároveň bez nadsázky jedním z nejvýznamnějších pokusů o systematické zpracování nejdůležitějších otázek spjatých se sociologickým přístupem k národu v soudobé marxistické literatuře.

Ještě v době poměrně nedávné — zvláště pak bezprostředně po druhé světové válce — se zdálo, že problematika národa ustupuje v důsledku jistých společenských přeměn na celém světě jaksí do pozadí, a to jak v praktickém společenském životě, tak v teorii. Zdálo se, že tyto záležitosti jsou v podstatě vyřešeny či alespoň odsunuty na druhé místo a že zejména mezi nejvyspělejšími národy bude postupně docházet spíše ke stírání jejich specifických rysů, než k jejich posilování. (Je zajímavé, že tento názor se objevoval jak mezi autory hlásícími se k marxismu, tak mezi jejich odpůrci.) Postupně se však začalo ukazovat, že energie pramenící ze zdrojů spjatých s existencí národních vazeb a národního vědomí není zdaleka vyčerpána. Ať se podíváme na dnešní západní vyspělé průmyslové země či na země budující socialismus, v žádné z těchto oblastí nejenže není idea národa mrtva, ale často se stává mocným podnětem velkých masových hnutí. Zda jde o hnutí pozitivní či negativní, to je otázka velmi složitá, vyžaduje konkrétního přístupu a nemá smyslu se jí na tomto místě zabývat. Důležité je konstatování tohoto faktu, který je — jak se zdá — jednoznačný. Že rovněž ve třetím světě dochází k jakési praktické i teoretické renesanci tradiční národní problematiky, to je myslím už docela mimo jakoukoli pochybnost. Ukazuje se tedy, že otázky národa jsou stále živé a že by tomu mělo odpovídat i zvýšené badatelské úsilí v této oblasti.

U nás došlo k prohloubení zájmu o zmíněnou problematiku zejména v posledních dvou letech v souvislosti s otázkami federalizace států. Pokud jde o teoretickou produkci, vyšly u nás před časem dvě významnější publikace na téma národa. Jednak práce Jana Sindelky *Národnostní otázka a socialismus* (roku 1966) a dále studie Jiřího Kořalky *Co je národ?* (roku 1969). Jakkoli zejména druhá z nich je dobrou a přehlednou informací o nejdůležitějších pojetích pojmu národa v literatuře americké, západoněmecké a sovětské, ani jedna z těchto prací už vzhledem ke svému omezenému rozsahu si nemohla klást za úkol vyrovnat se s problematikou národa syn-

teticky, komplexně a relativně vyčerpávajícím způsobem. S tím větším zájmem můžeme proto přivítat Wiatrovu knihu *Národ a stát*, která o splnění takového úkolu usiluje.

Práce polského sociologa obsahuje kromě úvodu, ve kterém autor zasazuje studovanou problematiku do kontextu naší doby, dvě velké části. První z nich, rozdělená do dvou kapitol, je stručnou historií vývoje národnostní otázky v marxistické teorii světové a polské. Druhá, rozsáhlejší část, se pak v pěti kapitolách zabývá sociologickou teorií národa.

První část je cenným příspěvkem k dosud z marxistického hlediska málo zpracovaným dějinám marxismu. Autor rozeznává tři velké etapy marxistického teoretického rozvíjení otázky národa: 1. etapu Marxe a Engelse, 2. etapu II. internacionály, 3. etapu Leninovu a leninismus.

Wiatr konstatuje známou skutečnost, že zakladatelé marxismu se nezabývali problematikou národa a národnostní otázkou systematicky, že se nepokoušeli o definování národa a že neanalyzovali tyto problémy souhrnně. Uvádí však, že jejich sociologická teorie obsahovala novátorské pojetí daného problému a že v menších Marxových a Engelsových pracích jsou cenné úvahy týkající se určitých vybraných aspektů tohoto tématu. Jako příklad Wiatr jmenuje otázku práva utlačovaných národů na nezávislost (Irsko, Polsko), otázku panslavismu a v souvislosti s tím otázkou tzv. nehistorických národů, otázku koloniálního panství (Indie) a konečně otázku židovskou.

Z přístupu k těmto několika konkrétním problémům rekonstruuje polský sociolog tři důležité metodologické zásady, které tvořily základ marxistické teorie národa: 1. Národnostní otázka jako součást obecnějších tendencí společenského vývoje. 2. Odpor vůči národnímu útlaku a diskriminaci, humanistická výzva ke svobodě a rovnosti. 3. Zdůraznění potřeby mezinárodní solidarity a bratrství dělnické třídy celého světa.

Zajímavé je, jak se v této části Wiatr vyrovnává se známou Engelsovou teoretickou konstrukcí tzv. nehistorických národů. Je skutečností, že Engels ve své správné polemice proti panslavistickým tendencím v Čechách a Chorvatsku — vytýkal jim, že působí v zájmu tehdejšího reakčního carského režimu v Rusku — vyslovil velmi silné pochybnosti o možnostech národního a státního vývoje některých slovanských národů (mezi nimi také Čechů). Wiatr konstatuje, že pozdější historický vývoj nedal Engelsovi za pravdu. Řada slovanských národů, o jejichž další existenci pochyboval, se ukázala být národy plně historickými a dosáhla své státní suverenity. Přesto však i v této prognóze, která se projevila jako nepravdivá, najdeme některé cenné myšlenky, mezi něž patří zejména myšlenka zdůrazňující velký význam existence vlastního státu pro rozvoj každého národa, a dále argumenty přesvědčivé poukazující na reakční společenskou roli tzv. panslavismu ve druhé polovině 19. století.

Podkapitola věnovaná pojetí národnostní otázky u teoretiků II. internacionály je vý-

znamným příspěvkem k dosud stále nedostatečně zpracované historii marxismu druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. V řešení otázek národa v tomto období rozlišuje J. J. Wiatr tři základní směry teorií hlásících se k marxistickým východiskům: 1. „ortodoxní marxismus“ K. Kautského, 2. revizionismus E. Bernsteina a 3. radikální křídlo rozdělené na dvě protikladné orientace – luxemburgismus a leninismus.

Při interpretaci Kautského názorů na problematiku národa vychází Wiatr ze tří jeho děl. Z práce *Nationalität und Internationalität* z roku 1908, z práce *Serbien und Belgien in der Geschichte*, napsané v letech první světové války, a konečně z nejrozsáhlejšího Kautského díla *Die Materialistische Geschichtsauffassung*.

Základní Kautského myšlenky v této oblasti lze shrnout do několika bodů: 1. Národní stát je modernější a pokrokovější formou politické organizace než stát národnostní či mnohonárodní. 2. Je v zájmu pokroku, aby docházelo ke splývání menších národů ve větší, tedy k jistému druhu asimilace, což by perspektivně mělo vést až k vytvoření všelidské nadnárodní spopolitosti. 3. Národ je především spopolitostí jazykovou.

Wiatr tyto Kautského základní teze kriticky hodnotí a poukazuje na některé jejich negativní důsledky v teorii i politické praxi německé sociální demokracie.

Dále polský autor stručně analyzuje některá místa Bernsteinovy práce *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* z roku 1899, týkající se sledované problematiky. Daleko větší pozornost věnuje rozboru Cunowovy studie *Die Marx-sche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie* z let 1920–21, v níž podle jeho názoru nejsilněji vystoupily teoretické i prakticko-politické aspekty kautskyánské teorie národní asimilace. Wiatr se dívá kriticky i na názory Rosy Luxemburgové a vytýká jí zejména její nepochopení leninské zásady sebeurčení každého národa. V závěru paragrafu pak autor obsáhleji analyzuje základní myšlenky obsažené v jednom z nejznámějších děl zaměřeném v uvedeném období na dané téma v *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* Otto Bauera z roku 1907.

Celkové Wiatrovo hodnocení teoretického přínosu představitelů II. internacionály k řešení národnostní otázky vyúsťuje v úvahu, že i když v tomto období získala národní tematika v marxismu významné místo a vznikly o ní významné práce, přesto v žádném směru západoevropské ani středoevropské sociální demokracie nebyla vytvořena teorie, která by byla schopna harmonicky sladit národní úkoly s třídními úkoly proletariátu a která by se mohla stát základem revoluční politiky v národnostní otázce.

V paragrafu věnovaném pojetí národnostní otázky u Lenina a v leninismu vyzvedává Wiatr především Leninův přínos k teoretickému rozvinutí a prohloubení hesla sebeurčení národů. Jakkoli toto heslo bylo zakotveno v sociálně demokratickém programu od londýnského kongresu II. internacionály, tj. od

roku 1896, zůstávalo zde víceméně heslem abstraktním, velmi všeobecným, postrádajícím jakýkoli reálný návod pro praktické uskutečnění. První velký přínos Leninův spatřuje tudíž Wiatr v tom, že Lenin z něho učinil jedno ze základních programových hesel dělnického hnutí, upřesnil je tím, že vyjádřil právo národů na sebeurčení až do státního odtržení, a konečně mnohokrát zdůraznil a zdůvodnil, že jeho přijetí klade na proletáře utlačovaných zemí povinnost řešit otázku sebeurčení z hlediska obecných zájmů socialistické revoluce. Za druhé, Lenin výrazně a jednoznačně vymezil úkoly socialistů utlačujících zemí, pokud jde o zásadu sebeurčení. Za třetí, spolu s touto zásadou podtrhl potřebu jednoty mezinárodní dělnické třídy a ukázal, jak této jednoty dosáhnout. Za čtvrté, v důsledné realizaci principu sebeurčení viděl cestu ke sblížení národů na nové revoluční platformě. A konečně za páté, nekladl tento princip proti možnosti absolutně dobrovolného sblížení národů a dokonce jejich asimilace.

Za zmínku jistě stojí, jak v závěru tohoto paragrafu hodnotí autor Stalinův přínos k teoretickému řešení národnostní problematiky. Wiatr píše, že Stalin zde sehrál dosti podstatnou roli, a to hlavně proto, že poměrně dlouho vystupoval jako oficiální reprezentant bolševické strany v diskusích o uvedené otázce a dále proto, že později po určitou dobu vedl lidový komisariát pro národnostní otázky. V tzv. období kultu osobnosti byla Stalinova role v této oblasti často přeceňována a zapomínalo se, že rozhodující vliv na většinu Stalinových prací měly Leninovy myšlenky. Z druhé strany se však ozývaly i hlasy, které upíraly Stalinovi jakoukoli originalitu a tvrdily, že dokonce jeho základní práce *Marxismus a národnostní otázka* byla z velké části napsána jinými autory z okruhu bolševické emigrace. Wiatr píše, že takovouto myšlenku vyslovil např. Trockij ve svém životopise Stalina. Wiatrův názor na tuto věc je charakterizován větou, že pravda je jistě složitější a nachází se kdesi uprostřed mezi těmito krajnostmi, což se pak snaží dokázat podrobnější analýzou Stalinovy aktivity v této oblasti.

Druhá kapitola první části knihy je cele věnována poměrně rozsáhlému přehledu toho, jak byl problém národa řešen v dějinách polského marxismu. Wiatr nejprve analyzuje vývoj dané problematiky v době, kdy v polském dělnickém hnutí krystalizoval na jedné straně reformní a na druhé straně revoluční směr. Podrobněji pak rozebírá diskuse vedené o této otázce uvnitř Komunistické strany Polska od jejího vzniku až do současnosti. Vzhledem k tomu, že práce polských teoretiků na toto téma se přes dobou omezenost vyznačovaly vždy vysokou teoretickou úrovní, nepůsobí tato kapitola v celku knihy antikvárně, jak by se mohlo na první pohled zdát. Je naopak v mnoha ohledech inspirací pro další části studie, ve kterých se už autor plně obrací k soudobé problematice národa a národnostní otázky.

Druhá část knihy nese název *Sociologická teorie národa*. V její první kapitole se autor

nejprve zabývá známými terminologickými problémy spjatými s teorií národa a poté se pokouší o vypracování jisté typologie definic národa, tak jak jsou známy z dosavadní společenskovědní literatury. Protože považují tuto typologii za velmi cennou a v marxistické literatuře doposud tak vyčerpávajícím způsobem nikde neprovedenou, uvedu její hlavní principy a rysy.

Všechny existující definice národa dělí Wiatr nejprve do dvou velkých skupin. První z nich nazývá definicemi genetickými, a to proto, že národ je v nich vymezován faktory, které se podílely na jeho vzniku. Druhou skupinou jsou definice strukturální. Národ je v nich vymezován znaky, které mají být pro společenskou skupinu nazývanou národem charakteristické. Podle toho, které z těchto znaků jsou považovány za nejpodstatnější, rozpadá se druhá skupina definic ještě na čtyři podskupiny, a to na definice, v nichž je hlavní role připisována a) znakům materiálním, b) znakům politickým, c) znakům kulturním, d) znakům z oblasti vědomí.

Podrobná Wiatrova typologie pak vypadá takto:

Genetické definice: 1. Definice národa jako historického výtvaru. 1.1. Národ je výsledek společných historických procesů. 1.2. Národ je výsledek společných historických procesů, je pospolitostí vytvořenou na základě určitých znaků společných národní skupině. 1.3. Národ je výsledek společných historických procesů projevujících se v národním citění.

Strukturální definice: 2. Definice národa jako jevu vyznačujícího se určitými materiálními znaky. 2.1. Národ je pospolitost konstituovaná materiálními znaky. 2.2. Národ je pospolitost s určitými znaky materiálními a s určitými znaky z oblasti vědomí, přičemž se neprovádí hierarchizace těchto znaků.

3. Definice národa jako politické jednotky. 3.1. Národ je souhrn občanů určitého státu. 3.2. Národ je podstatou státu a jiných politických institucí, je jejich obsahem. 3.3. Národ je uvědomělou politikou pospolitosti.

4. Definice národa jako kulturního jevu. 4.1. Národ je pospolitost lidí používajících stejného jazyka. 4.2. Národ je pospolitost participující na určitých kulturních hodnotách. 4.3. Národ je historicky vytvořená pospolitost charakteru.

5. Definice národa jako pospolitosti citu. 5.1. Národ je psychickým svazkem lidí citících vzájemnou pospolitost. 5.2. Národ je pospolitost citu, usilující o to konstituovat se ve stát.

Všechny tyto typy definic Wiatr kriticky analyzuje, konfrontuje se skutečností a ukazuje na jejich silné i slabé stránky. Na základě tohoto rozboru se pak pokouší o vytvoření vlastní definice národa, která zní takto: národ je „historicky vytvořená trvalá pospolitost vzniklá na základě společných dějinných osudů, společného zbožího hospodářství a společných politických institucí, charakterizovaná existencí pocitu státnosti jako základní složky skupinového vědomí“. (Recenzovaná práce str. 207.)

Jak je zřejmé, liší se Wiatrova definice od dosavadního vymezování národa, běžného mezi většinou marxistických autorů, především svým důrazem na význam politických institucí pro jeho existenci a dále podtržením pocitu státnosti ve vědomí jeho příslušníků. Proč právě tyto prvky považuje polský autor pro existenci a rozvoj národa za natolik důležité, že je pojal přímo do definice zmíněného jevu, na to odpovídá další kapitola jeho studie, nazvaná *Dynamika národních procesů*.

Z faktorů tzv. národotvorných procesů uvádí Wiatr na prvním místě faktory politické. Píše, že „jakkoli existence vlastního státu není nutnou podmínkou vzniku ani trvalé existence národní vazby, přesto politická organizace hraje při vytváření národů nezanedbatelnou roli. Historikové v poslední době zvláště zdůrazňují, že faktor státnosti přes svůj velký význam je vůči sociální historii druhotný. V obecném smyslu je to nesporně správné, stejně jako je pravda, že musí nastat určité společensko-ekonomické podmínky, aby se stát mohl stát národotvorným faktorem. Avšak v rámci těchto obecných podmínek je role politiky při vytváření národů prvořadá a právě ona v podstatě určuje, jak budou působit ekonomické nebo společenské podmínky. Pozorujeme to dnes na národotvorných procesech, k nimž dochází v Asii a Africe, kde státní organismy vyrostlé z koloniálních struktur se stávají ústřední hybnou silou národotvorného procesu, přestože často chybí jazyková vazba i společná tradice a v rámci vznikajícího národa existují jen nepatrné ekonomické vazby. Tyto procesy pozorujeme dnes jaks i „laboratorní“ podobě, využívající těch širokých možností, jaké nám dává moderní společenskovědní výbava ke zkoumání rychle se měnící skutečnosti „rozvojových“ zemí. Bylo by však chybou, kdybychom se domnívali, že jsou to procesy bez historických precedentů. Právě naopak; zdá se, že to, co dnes pozorujeme v Asii a Africe, je historickým opakováním (rychlejší tempem a v ostřejších formách) některých procesů, k nimž nejednou došlo v dřívější Evropě. Evropské národy totiž nejednou vznikaly na základě velkých politických struktur a díky jejich existenci“. (Recenzovaná práce, s. 225 až 226). Tuto tezi pak Wiatr dokládá na několika příkladech z evropské historie.

Jako druhý faktor národotvorných procesů uvádí polský sociolog faktory ideologické a z nich na prvním místě faktory náboženské, dále různé legendy, tradice a mýty spjaté se zemí, původem, jakož i jazykem, a konečně ideologické obsahy buržoazních a později socialistických revolucí.

Třetí skupinou faktorů národotvorného procesu jsou vazby lingvistické, neboli jazyková pospolitost, čtvrtým faktorem je faktor geografický, především územní pospolitost, pátým faktorem činitele populační.

Konečně šestým faktorem, který je podle Wiatra vedle činitele politického pro vznik národa patrně nejvýznamnější, je faktor ekonomický. Přitom termínem „vliv ekonomických činitelů na národotvorný proces“ označuje autor především čtyři skutečnosti:

a) vznik národního zbožího trhu a osvobození mas z výlučné naturálního hospodářství, b) vytvoření měšťanstva, a tím zformování společenské síly schopné postaviti proti feudalismu revoluční koncepci národa, c) ekonomické přeměny vesnice, mající vliv na to, že rolníci chápou ekonomické výhody vlastního státu, čímž se rozšiřuje národní vazba a národní vědomí na rolnické masy, d) vytvoření infrastruktury umožňující rychlou komunikaci všech složek moderního národa.

Wiatr se pokouší o specifikaci národotvorných procesů tím, že charakterizuje jejich základní modely. Rozlišuje pět modelů: 1. buržoazně demokratický, 2. buržoazně konzervativní, 3. socialistický, 4. postkoloniální, 5. buržoazně kolonizační.

Buržoazně demokratický model považuje v jistém smyslu za základní, i když správně varuje před tím, aby např. závěry formulované na podkladě dějin vytváření francouzského nebo anglického národa byly považovány za obecné, všeobecně závazné zákonitosti národotvorného procesu.

Buržoazně konzervativní model je podle Wiatra svým způsobem protikladem modelu uvedeného na prvním místě. Je zobecněním takové situace, kdy nedošlo k buržoazně demokratické revoluci, nebo kdy tato revoluce byla potlačena a národ se formoval nikoli pouze v důsledku revolučních přeměn, nýbrž také jako výsledek reformem majících za cíl zabrzdit revoluci a modernizovat stát takovým způsobem, který by mu umožnil účinnou obranu proti ohrožení ze strany revolučního nebo porevolučního systému v sousedních zemích. Jako příklady takové situace uvádí Wiatr vývoj Pruska po porážce u Jeny a vývoj Ruska v období napoleonských válek.

Socialistický model se objevuje tam, kde se etnická, přednárodní společenství přetvářela ve zralé národy nikoli před socialistickou revolucí, ale po ní. Příkladem je zde SSSR, na jehož území až do Říjnové revoluce žily etnické skupiny na velmi rozdílné úrovni národní integrace, existovaly skupiny, které za kapitalismu nestačily vytvořit ani silnější národní vazby, ani národní kulturu (např. spisovný jazyk), ani národní cítění. Přetváření těchto etnických skupin v národy probíhalo už v rámci socialistické formace a obsahovalo řadu specifických rysů odlišných od národotvorných procesů v lůně kapitalismu.

Největší pozornost věnuje polský sociolog modelu postkoloniálnímu, a to zcela oprávněně. Je to totiž model, k němuž nám soudobý společenský vývoj poskytuje nejvíce materiálu, je tudíž v jistém smyslu nejaktuálnější a přitom z pochopitelných důvodů nejméně teoreticky zhodnocený. Hlavní rysy tohoto modelu specifikuje Wiatr takto: a) ideologický program vytváření národa se objevuje v podmínkách neobyčejně nízké úrovně objektivní etnické integrace, b) národ se vytváří z velmi různorodých, jazykově, kulturně i nábožensky velmi vzdálených rodů a kmenů, přičemž tato diferenciace zpravidla převyšuje diferenciaci starých evropských národů, c) výjimečně vel-

kou roli zde hraje národní ideologie a politická elita, jež je jejím nositelem.

Buržoazně kolonizační model se podle Wiatra uplatňuje všude tam, kde národ vznikl v rámci kapitalismu integrací kolonistů přicházejících z jiných světadílů, přičemž původní obyvatelstvo daného území bylo vytlačeno mimo okruh tvořícího se národa. Jako typické příklady této nepřímé časté formy vytváření národa uvádí Wiatr národ americký (USA), jihoafrický (JAR) a izraelský (Izrael).

Konečně poslední paragraf této kapitoly věnuje polský autor procesům tzv. národní asimilace, přičemž tímto termínem označuje takovou situaci, kdy „zformovaný národ vtahuje do svých hranic, asimiluje ve svém rámci cizí etnický element“. (Recenzovaná kniha str. 288.)

V další kapitole nazvané *Národ, třídy, stát* se Wiatr v jednotlivých paragrafech zabývá třemi problémovými okruhy: 1. vztahem státu a národa, 2. funkcí státu ve vztahu ke společenským třídám a k národní společitosti, 3. politikou polyetnického státu vůči menšinám a národnostním skupinám existujícím v jeho rámci. Z této kapitoly stojí za zmínku především autorova typologie řešení politických problémů polyetnických států. Wiatr rozlišuje celkem čtyři hlavní typy: a) Federativní mnohonárodní stát, v němž jsou různé národy a národnosti spjaté federální unií, která jim skýtá rovná práva a možnost rozhodovat o vlastních záležitostech v rámci národních teritoriálních jednotek. Příkladem takového řešení je SSSR, Jugoslávie a některé kapitalistické státy. b) Dvounárodní nebo mnohonárodní stát, který bez federativní struktury zajišťuje určitým národům autonomii. c) Národní stát zajišťující menšinám žijícím v jeho rámci svobodu kulturního rozvoje a pluralitu národnostních kultur při rovnosti občanských práv a otevřených možnostech národní asimilace na zásadě rovných práv i povinností. d) Polyetnický stát založený na národní nebo etnické segregaci. Příkladem je Jihoafrická republika.

Pro československého čtenáře není bez zajímavosti, že se Wiatr v poznámce pod čarou na str. 335 recenzované knihy zmiňuje o tom, že „v poslední době se v Československu rozvinuly diskuse související s ústavní úpravou vztahů mezi národy této republiky, jakož i se sociálně ekonomickými a politickými aspekty přechodu k federálnímu řešení“. Upozorňuje, že tyto problémy všestranně popisuje Viktor Pavlenda v knize *Ekonomické základy socialistického řešení národnostní otázky v Československu* (Bratislava 1968).

V další kapitole nadepsané *Národní charakter a kultura* se Wiatr nejprve zabývá v mnoha ohledech problematickým pojmem národního charakteru. Upozorňuje, že taková pojetí národního charakteru, která jej vyvozovala z tzv. ducha národa, případně z biologicko-rasových vlastností lidí, patří už dnes minulosti. Jsou-li kritizována tato jednostranná pojetí, neznámá to ovšem podle Wiatra, že by měla být likvidována sama otázka národního charakteru jako nevědecká. Srovná-

vací výzkumy sociální antropologie a sociologie nahromadily značné množství empirického materiálu, který svědčí o tom, že na základě různých historických osudů a různých kultur se vytvářejí specifické psychické vlastnosti jednotlivých národů.

Protože pojem národního charakteru není jednoznačný, pokouší se polský sociolog nejprve o rozřazení jeho jednotlivých významů. Vychází přitom z přehledu holandských autorů Duijckera a Frijda uvedeného v knize *National Character and National Stereotypes* (Amsterdam 1960), a to proto, že jej považuje za nejsystematičtější.

Podle tohoto přehledu se pojem národního charakteru objevuje v šesti hlavních významech. 1. Vztahuje se na určité psychologické znaky charakteristické pro příslušníky daného národa. 2. Je definován jako tzv. modální osobnost, přičemž modální osobnost je vymezována jako kategorie, která zahrnuje největší počet dospělých členů určité společnosti. 3. Je definován jako tzv. základní osobnost. Přitom základní osobnost má mnohé rysy společné s modální osobností. Rozdíl je však v tom, že zatímco modální osobnost se vztahuje k modální třídě ve společnosti, základní osobnost se vztahuje ke kultuře. Jednotlivost základní struktury osobnosti je vykládána vlivem jednotlivých kulturních praktik na jednotnou biologickou strukturu. 4. Je omezován na systémy postojů, hodnot a přesvědčení, jež jsou společně sdíleny příslušníky dané společnosti, nebo jejich značnou částí. 5. Je chápán kulturně antropologicky, tj. je považován za psychologický aspekt národní kultury. 6. Je pokládán za mentalitu vyjádřenou v kulturních produktech (v literatuře, umění, filosofii) nebo těmito produkty sugerovanou.

Je zřejmé, že takováto mnohoznačnost uvedeného pojmu vyvolává při jeho používání řadu těžkostí. Aby bylo dosaženo jistého upřesnění v této oblasti, navrhuje J. J. Wiatr rozlišení dvou termínů: tzv. empirického národního charakteru a tzv. normativního národního charakteru, přičemž první z nich označuje soubor psychologických znaků, který je v dané národní společnosti statisticky průměrný, naproti tomu druhý označuje vzor, který v dané národní kultuře dominuje a je základem výchovného úsilí.

Polský autor několikrát zdůrazňuje, že vědecké zkoumání národního charakteru je nemyslitelné bez poměrně rozsáhlých srovnávacích výzkumů. Tyto výzkumy by podle jeho názoru měly být orientovány ve třech hlavních liniích: 1. V linii sociologicko-statistických výzkumů postojů, hodnot a jiných aspektů osobnosti v rámci jednotlivých národů i v rámci jednotlivých prostředí, která jsou součástí národa. Tím by se umožnilo stanovit národní modální charakter a sou-

časně nalézt empirickou odpověď na otázku, které znaky společenské psychiky vyplývají z národního charakteru a které jsou výsledkem například třídního postavení, profesijního či generačního příslušnosti, pohlaví apod. 2. V linii historicko-srovnávacího studia chování jednotlivých národů v podobných historických situacích. Takové studium by mohlo vést k formulaci závěrů týkajících se typických reakcí daného národa na určité situace, a tím zprostředkovaně k závěrům o znacích jeho charakteru. 3. Normativní národní charakter může být rovněž předmětem srovnávacích sociologických analýz založených na takových pramenech, jako je literatura, školní učebnice, filmy a jiné formy masového umění, lidové tradice apod.

Závěrečný paragraf kapitoly obsahuje zajímavé úvahy a postřehy týkající se polského národního charakteru.

Poslední kapitola knihy je věnována analýze národního vědomí. Wiatr nejprve zaměřuje pozornost na evoluci tohoto vědomí a zabývá se faktory, které vedou od nižších forem etnického vědomí až k plně rozvinutému vědomí národnímu. Rozebírá rovněž (jako ostatně už v některých svých předchozích pracích) tzv. národní stereotypy a etnický antagonismus a poukazuje na jejich příčiny. Analyzuje široce používané, avšak často nepřesně vymezované pojmy nacionalismu a vlastenectví a ukazuje, jaký je mezi nimi vztah. Poměrně podrobně se zabývá aktuální otázkou nacionalismu a protiimperialistických revolucí v tzv. třetím světě. Závěr kapitoly je věnován místu vlastenectví a internacionalismu v socialistické výchově.

Wiatrova kniha — i když svou teoretickou úrovní není ve všech částech vyrovnaná a rovněž proporcemi svých jednotlivých kapitol neodpovídá vždy významu těch problémů, které jsou v nich řešeny — je nesporně přínosem k analýze široce chápané problematiky národa z marxistických pozic. Na některých místech přichází Wiatr se zcela novými a originálními řešeními teoretických otázek, mnohé jeho návrhy jsou velmi cenné rovněž po metodologické stránce a mohou sloužit jako významný podnět empirických výzkumů týkajících se dané problematiky. Nejvýše však oceňuji ty pasáže jeho studie, které usilují o typologii a upřesnění pojmů, jež jsou s otázkami národa nerozlučně spjaty. Uvážíme-li, jak velkou překážkou v sociologických diskusích je nejednotnost a vágnost v používání často zcela klíčových a základních pojmů, není možno nikdy takovouto práci a snahu plně docenit. Wiatrova kniha patří k těm studiím, bez jejichž znalosti si lze další teoretickou práci na daném tématu jen velmi těžko představit.

Jan Sedláček